देवलः "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः"। त्राता प्राणरक्षकः वर्णश्रेष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः। अनेनैकादश गुरवः सङ्केतिताः। कथमनेकेषामेकगुरुशब्दवाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावादिति "चेन्न गुरुरनुगन्तव्यः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादिधर्मस्यैकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणीयत्वं श्रूयते तथाप्यन्येष्वतिदिश्यते ततोऽतिदिष्टधर्माऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टिपदप्रवृत्ताविव तद्धर्मसम्बन्धः। शास्त्रीयगुरुशब्दप्रवृत्तिविषयत्वं वोपाधिः। भवतु वा विशेषाग्रहात् अक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वे को दोषः। अथाचार्य्यपरत्वे गुरुशब्दस्य कथमाचार्य्यपत्न्यभिगमने गुरुतल्पातिदेशः तथा च गोतमः "आचार्य्यपुत्रशिष्यभार्य्यासु चैवमिति" तथा याज्ञवल्क्यः "मातुःसपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयान्तथा। आचार्य्याणीं स्वाञ्च सुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" इति, न एतस्य हीनजातीयपत्न्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेः अतिदेशस्योपदेशसापेक्षत्वात् प्रथमावगतोपजीव्यगुरुशब्दसङ्कोचे हेत्वभावात्। न च "पितृभार्य्यां समारुह्य मातृवर्ज्जं नराधमः। भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्न विधीयते" इति संवर्त्तवचने पितृशब्ददर्शनात् सामान्यवाचिगुरुशब्दे सङ्कोचोऽस्त्विति वाच्यम् एतस्य प्रायश्चित्तविधिपरत्वेनाचार्य्यादिव्यदासपरत्वाभावात् अन्यथोभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः। पितृपदस्य गुरोर्विशेषणरूपत्वाभावात् न सामान्यवचनसङ्कोचकत्वम्-किञ्च याज्ञवल्क्यस्वरसात् निषेकादिवेददानान्तकर्मकर्त्तुरेवाङ्गना गुर्वङ्गना तद्गमने महापातकं क्षत्रियादीनां न भवत्येषां वेदाध्यापकत्वाभावात् किञ्चैवमवेददातुर्ब्राह्मणस्य पितुर्गुरुत्वाभावात् तदङ्गनागमनं महापातकं न स्यात्। किञ्चैवं मातृगमनस्य महापातकत्वे "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीतवचनविरोधश्च स्यात् तस्मान्मातृव्यतिरेक्तैकादशगुर्वङ्गनागमनमेव महापातकमिति युज्यते देवलवचनादिति। अत्र भवदेवेनोक्तं नात्र गुरोरङ्गना गुर्वङ्गनेति" षष्ठीसमासः षष्ठीतत्पुरुषसमासस्याश्रयणे निषादस्थपतिवत् षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेः। अतो गुरुश्चासावङ्गना चेति कर्म्मधारयः। गुरुत्वञ्च मातुरेव न मातुः सपत्न्याः शरीरोत्पादकत्वेनोपाधिना मातापित्रोरेव गुरुशब्दाभिधेयत्वात्। अतएवाचार्य्यादिषु गुरुशब्दो गौणस्तद्धर्म्मप्रतिपत्त्यर्थः। न गच्छेदित्यत्रागत्या षष्ठीसमासः पत्नीशब्दस्य स्वपरिणीतावचनत्वात्। गुरुश्चासौ पत्नी चेति यदपेक्षया गुरुत्वं तदपेक्षया पत्नीत्वायोगात् न कर्म्मधारयः। इहत्वङ्गनाशब्दस्य स्त्रीमात्रवचनत्वात् युज्यत एवेति। अतोऽत्र गुरुशब्दस्य मातृपरत्वे गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यत्रापि मातृपरत्वमेव सामानाधिकरण्याभावात्। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनः" इत्यत्र गुरुः तल्पं तल्पं कलत्रं यस्येति मातुरेव ग्रहः। अतएव मातुः सपत्नीमिति याज्ञवल्क्यवचने मातुः सपत्न्यामाचार्य्यपत्न्याञ्च गुरुतल्पातिदेशो घटते एवेति, तदसङ्गतम् "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीताभ्यां मातृगमनस्यातिपातकत्वाभिधानात्। न चात्र मातृसपत्नीपरत्वं मातृशब्दस्य मुख्यार्थत्यागापत्तेः जननीवचनत्वात्। न च षष्ठीसमासे लक्षणायामपि मुख्यार्थत्यागः किञ्च कर्म्मधारयसमासे अङ्गनापदवैयर्थ्यापत्तिः गुरुगमनमित्येतावतैवार्थसिद्धेः। दुहितुश्च पितृगमनमतिपातकमेव यथा पितुर्दुहितृगमनेऽतिपातकं पितृनिष्ठं, तथा दुहितुरपि पितृगमनेऽतिपातकं दुहितृनिष्ठम् एवं सर्वत्र उभयनिष्ठमेव। किञ्च गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यादिषु बहुषु वचनेषु गुरुपत्नी गुरुतल्पगुरुभार्य्यादिपदस्थपत्न्यादिपदानामनर्थकता स्यात् गुरुपदेनैव मातुः प्राप्तेः किञ्च निःसन्दिग्धार्थम् मातृपदमेव प्रयोक्तुमुचितं मुनीनां न तु गुरुपत्न्यादिपदं सन्दिग्धार्थम्। एवं गौरवातिशयोऽपि वक्ष्यते। अतएव "सहस्रेण पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते" इति। जिकनस्तु आचार्य्यपितृमहीपतीनामत्र गुरुशब्देनोपादानम् यथा देवलः "उपाध्यायराजपितृभार्य्यागमनानि गुरुतल्पगमने कष्टतमानि"। पापातिशययुक्तानीत्यर्थः। उपाध्यायोऽत्राचार्य्यः यथा बौधायनः "पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्य्यां गत्वा प्रमादतः। गुरुतल्पी भवेत्तेन पूर्वोक्ता तत्र निष्कृतिः" पूर्वोक्ता निष्कृतिः तप्तलौहशय्याशयनादिः। गुरुरत्राचार्य्यः "नरेन्द्रग्रहणाद्राजाऽत्राभिषिक्तक्षत्रियः। अतएव "राज्ञी प्रव्रजिता धात्री" इत्यादिषु राज्ञीपदं वैश्यनृपतिपत्नीपरम् "आचार्य्याणीं स्वाञ्च सुतामित्याचार्य्याणीपदं हीनवर्णतत्पत्नीपरमिति तच्चिन्त्यम्। उच्यते यद्यपि देवलवचनेनैकादश गुरवो दर्शिताः तथाप्यत्र पितैव गुरुर्ग्राह्यो नाचार्य्यादिः तत्पत्नीगमनस्य गुरुतल्पगमनसमत्वानुपपत्तेः अनुपा-